

Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение
«Средняя общеобразовательная школа №2 с.Кызыл-Мажалык Барун-Хемчикского кожууна Республики Тыва»

Рассмотрена на заседании
Педагогического совета
Протокол № 1 от 29.08.24

Согласована
заместитель директора по УВР
Хомушку С.В.
«29» 08 2024г.

Утверждена
директор школы
Сарыглар Г.Ы.
Приказ № 113
от «29» 08 2024г.

Рабочая программа
по родной (тувинской) литературе 10^а класса
муниципального бюджетного общеобразовательного учреждения
«Средней общеобразовательной школы №2 с.Кызыл-Мажалык
учителя родного (тувинского) языка и литературы Сарыглар Марта Тараачыновны
на 2024-2025 учебный год

Кызыл – Мажалык - 2024г.

ДОПЧУЗУ

Тайылбыр сөс	3
Төрээн (тыва) чогаалды өөредирииниң сорулгалары.....	3
Төрээн (тыва) чогаал эртемин кол ниити өөредилге деңнелинге шиңгээткениниң түннелдери.....	4
Төрээн (тыва) чогаал эртеминиң ужур-уткалыг кезээ	5
Чижек календарь-тематиктиг планнаашкын	8

ТАЙЫЛБЫР СӨС

Программада Россия Федерациязының хамаатызының мөзү-шынар сайзыралынга болгаш кижизидилгезинге хамаарышкан Концепциязында айыттыг чүүлдерни болгаш Тыва Республиканың регионалдыг, этнокультурлуг онзагайларын, ол ышкаш Россия чоннарының хамааты ниитилелинге хамаарышкан эп-сеткил каттыштырылгазы, культуралар аразында чөптүг харылзаа тургузар сорулгаларының бүгү байдалдарын барымдаага ап, өөренип көргөн.

Программаның кол таваа кылдыр дараазында хоойлу, доктаал, саавырлар алдыг:

- Конституция Российской Федерации (с изменениями на 01.07.2020 г.) ст. 26;
- Федеральный закон от 29 декабря 2012 г. № 273-ФЗ «Об образовании в Российской Федерации»;
- Федеральный закон от 03.08.2018 г. № 317-ФЗ «О внесении изменений в статьи 11 и 14 Федерального закона «Об образовании в Российской Федерации»;
- Приказ Министерства образования и науки РФ от 17 декабря 2010 г. № 1897 «Об утверждении федерального государственного образовательного стандарта основного общего образования» (в редакции приказа Минобрнауки России от 31 декабря 2015 г. № 1577);
- Конституция Республики Тыва (с изменениями на 12.04.2019 г.) ст. 5, 24;
- Закон ВХ-І «О языках в Республике Тыва» от 31.12.2003 г. № 462 (с изменениями на 12.04.2019 г.);
- Закон Республики Тыва от 21.06.2014 г. № 2562 ВХ-І «Об образовании в Республике Тыва» (с изменениями на 02.06.2019 г.).
- «Кол ниити өөрөдигениң 10–11 класстарыңа «Төрөөн (тыва) чогаал» эртемниң чижек өөрөдиге програмказы.

ТӨРӨӨН (ТЫВА) ЛИТЕРАТУРА ЭРТЕМИН ӨӨРӨДИРИНИҢ СОРУЛГАЛАРЫ

Сорулга: төрөөн (тыва) чогаал эртеминге даянып, сагыш-сеткил, делегей көрүүшкүнү делгем, чаагай үзел-бодалдыг, чогаадыкчы аргашиңктиг, кижилер аразында харылзажылганың бүгү талалыг кылдыныгларын билер, бедик хамааты туруштуг кижини өөрөдип, кижизидип, сайзырадырыңа *таарымчалыг байдалдарны тургузары.*

Сорулгаларын күүседириниң аргалары:

- амыдыралды бүгү талалыг онзагай көргүзөр уран чүүлдүң бир хевири болур чечен чогаалды чүгле сагыш-сеткил хайныышкыны-биле хүлээп номчуурун эвес, а номчаанын ханы сайгарып, бодунуң бодалын (туружун) бадыткалдыг тайылбырлап база өскелерниң туружун (бодалын) дыңнап, өөрөдип, деңнеп өөрөдиринге чаңчыктылары;
- чогаал, сөзүглел төрөөн чонунуң ыдыктыг үнелериниң, чаңчылчаан амыдыралының үндезинин илереткен чепсек дээрзин билиндирери;
- төрөөн (тыва) болгаш Россия чоннарының биче буурай база делегей чоннарының чогаалдарын сайгарып өөрөдиринге төрөөн дылдың үнезин, ооң эгээртинмес байлаан медреселдиги-биле ажыглап өөрөдирин билиндирер ажылдар;
- чечен чогаал авторнуң онзагай, бот-тускайлаң, уран-чечен делегейи, уран чүүлдүң бир хевири дээрзин таныштырар ажылдар;
- чогаал эстетиктиг болгаш мөзү-шынар илередир чепсек дээрзин тодарадыр ажылдар;
- тема болгаш идеяны тодарадырыңа сөзүглелдин ужур-утказын, дылының уран чурумалдыг аргаларының, тургузуунуң онзагайын, бижиттинген аянын тодарадыр ажылдар;
- тыва чогаалды өске чогаалдар-биле, уран чүүлдүң өске хевирлерибиле деңнеп сайгарар ажылдар;
- уругларның чогаадыкчы арга-шинээн сайзырадыр ажылдар;

- класска азы бот-тускайлаң номчаан чогаалдарында хамаа-рыштыр шүгүмчүлөлдүг чүүлдерни, үнөлөлдөрни бодунун деңгели-биле угаап-бодоп, шын чугаалап, бижип өөрениринге чаңчыктыраар ажылдар;
- чогаалда чуруттунган амыдыралды бүгү талазындан өөренип көрүп, чогаал маадырларында, хөдөлишчинеринге хамаарыштыр бодунун хамаарылгазын, туружун илередип өөренирин хевирлээр ажылдар;
- аас болгаш бижимел ажылдарга бодалын чогаал сөзүглөли-биле бадыткап, тода илередип өөредиринге угланган ажылдар;
- бижимел чугааның хевирлерин (тоожуушкун – бердинген чижекке дүүштүр сөзүглөлдү тургузары; угаап-сайгарары – айтырыгларга бижимел харыы бээри; тодарадып бижири – маадырның ха-рактеристиказын тургузары) күүседип өөрениринче угланган ажылдар;
- бодунун көрүжү-биле сөзүглөл чогаадып шыдаар база чуруктарга даянып, чогаадыкчы арга, мергежилди сайзырадыр ажылдар;
- өске чоннарның ёзу-чаңчылдарын сонуургаар, кижилер-биле эпигчөптүг харылзажылганы кижизидеринче угланган ажылдар;
- кандыг-даа чогаалдарны номчуп, амыдыралчы билиглерни шингээди ап, хостуг үезин шын ажыглап өөредир ажылдар;
- чечен чогаал – чогаалчының (авторнун) делегейи, ооң амыдыралды номчукчуга таныштырарының хуу көрүжү дээрзин уругларга таныштырары, угаан-медерелинге быжыглаар ажылдар;
- номчаан чүүлүн сайгарылгалыг хүлээп ап көрүп, бодунуу-биле тайылбырлап билиринге чаңчыктыраар ажылдар;
- чечен чогаалды медерелдиг, утказын ханы билип номчууру ажыктыг, өөредиглиг, кижизидилгелиг дээрзин билиндирип, бот-тускайлаң ном номчуурунга хергелелин хандырып, чаа чогаалдарны сонуургап номчуурунга кижизидер ажылдар;
- тыва дылында, ёзу-чаңчылдарында хумагалыг болурун кижизидер ажылдар;
- чогаалдарга болгаш уран чүүлдүн өске хевирлеринге даянып, кижизиг аажы-чаңга, хамааты бот-медерели бедик, төрөөн чуртунга шынчы чорукка кижизидер ажылдар;
- өөреникчилерниң аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулга.

ТӨРӨӨН (ТЫВА) ЧОГААЛ ЭРТЕМИН КОЛ НИИТИ ӨӨРЕДИЛГЕ ДЕҢГЕЛИНГЕ ШИНГЭЭТКЕНИНИҢ ТҮҢНӨЛДӨРИ

Сагыш-сеткил делегейин хевирлээринге хөй талалыг салдарлыг төрөөн (тыва) чогаал эртемин өске эртемнер-биле холбаштырып өөредири үстүндө салдырган сорулганы чедип алырында дээштик. Төрөөн (тыва) чогаал эртемин өөренигиниң түңнөлдери предметтиг, метапредметтиг база боттускайлаң бооп илерээр.

Бот-тускайлаң түңнөлдөр төрөөн дылында, черинге, бойдузунга ынак, хумагалыг; хамааты бот-медерели бедик, ада-чурт төөгүзүн, культуразын үнөлөп билер; номчулгага сонуургалдыг, чогаадыкчы ёзу-биле боданып шыдаар; өг-бүлө, хөй-ниити база күрүнө чергелиг хоойлу-дүрүмнү сагып чоруур, сагыш-сеткили байлак, мөзү-бүдүжү чараш, эпиг-чөптүг аажычаңныг кижиниң хевирлеттингенин база төрөөн (тыва) чогаалга өөрөнгөн билииниң деңгелин илередир.

Предметтиг түңнөлдөр төрөөн (тыва) чогаалга өөрөнгөн бүгү теориялыг билиглерин (чечен чогаалдың аймаан, жанрын, хевирин, ооң бижиттинген төөгүзүн, композициязының тургузуун, дылының уран чурумалдыг аргаларын дээш о.ө.) шингээткенин, уран чүүлдүн янзы-бүрү хевирлери-биле чогаалдың идеязын деңгеп, ханы сайгарып билер, чогаадыкчы арга-шинээ бедик номчукчунун хевирлеттингенин түңнөлин илередир; аас болгаш бижимел чугаазы сайзыраңгай, чугааның байдалында дүүштүр бодалдарын тода илередип шыдаар арга-шинээн тодарадыр.

Метапредметтиг түңнелдер билиг шингээдириниң бот-хуу ажылчорудулгазын углап-баштап, аайлап билир, ниитилелге бодун шын алдынып, бодунуң туружун, үзел-бодалын камгалап билир, өөредилгени төрөөн (тыва) чогаал эртеминден дашкаар шингээдип өөрөнгенин, тыва литератураның укталган дөстөрүн болгаш ооң төөгүзүнүң үе-чадаларының онзагай демдектерин, чогаал сайгарылгазын улустуң аас чогаалы, эртебурунгу түрк бижиكتиң тураскаалдары, төөгү, география дээш оон-даа өске эртемнер-биле сырый харылзаалыын тодарадып, бүгү эртемнерни чергелештир шингээдип өөренир арга, мергежилдерни билирин тодарадыр.

ТӨРӨӨН (ТЫВА) ЛИТЕРАТУРА ЭРТЕМИНИҢ УЖУР-УТКАЛЫГ КЕЗЭЭ

Кириилде

XX вектиң эгезинде тыва литература. Мөзү-шынар болгаш эстетиктиг идеал дилээшкиннери.

Тыва литератураның үндезилекчилериниң болгаш ийиги салгалдың чогаалчыларының ажыл-ижи, чогаалдары. Тыва литератураның үндезилекчилериниң автобиографтыг чогаалдары С.К.Тока «Араттың сөзү», С.А.Сарыг-оол «Аңгыр-оолдуң тоожузу».

Баштайгы тыва роман. М.Б.Кенин-Лопсан «Чүгүрүк Сарала», И.У.Бадра романдилогия «Арзылаң Күдөрек».

С. Б. Пюрбю чогаалчының бот-намдар салым-чолу болгаш поэзиясы.

Тыва литературлуг критиканың сайзыралы болгаш баштайгы шинчилекчилери, тыва чогаалдың сайзыраарынга чогаал сайгарылгазының салдары. Очулга ажылы. Тыва чогаалчыларның очулга ажыл-чорудулгазы. Орус болгаш делегей литературазының тыва литератураның сайзыраарынга салдары.

Салчак Калбак-Хөрекович Токаның намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

С.К-Х.Тока – көскү күрүне ажылдакчызы, тыва литератураның үндезилекчилериниң бирээзи, прозаик, драматург.

Бирги очерктери: «Хөлечиктиң човулаңы», «Мээң сактыышкыннарым», «Каргыга чорааным». Чаа Тыва үезинде чоннуң эрги болгаш чаа амыдыралының аңгы-аңгы (бир аай болгаш удурланышкак) талаларын база чаа үе-чадада канчаар тургустунуп турарын, араттарның ажыл-ижин, Тываның эң кыдыкы кожууну Мөнгүн-Тайгада байдалды, чаартылгаларны, чоннуң сагыш-сеткилин, чуртталгазын бодунуң хуу хайгааралдарынга даянып чуруп көргүскени.

Документалдыг тоожулары: «Ада көрбээнин оглу көөр», «Маадыр ие», «Чоннуң оглу», «Хайыраканчылар».

С.К-Х.Тока – драматург. Шии чогаалдары: комедия «Узун-Кара, Семис-Кара», драма «Дөңгүр-оол», «Боттанган күзел».

Автобиографтыг трилогия «Араттың сөзү».

Трилогияның тематиказы. Бирги ном. Ийиги номдан эгелер: «Он сургуул», «Улуг ужар». Үшкү номдан эгелер: «Улуг Москва, амыр-ла», «Улуг өөредилге эгелээн».

Тыва литературада «Араттың сөзү» деп романның туружу. «Араттың сөзү» деп романның С. А. Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузу» деп чогаалы-биле чүүлдешкээ болгаш ылгавырлыг талалары.

Степан Агбанович Сарыг-оолдуң намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

С.А.Сарыг-оол – тыва литератураның үндезилекчилериниң бирээзи, шүлүкчү, прозаик, драматург болгаш очулдурукчу. Баштайгы шүлүктериниң онзагайы болгаш үндезиннери. Шүлүглелдер «Алдын-кыс», «Саны-Мөге». С. А. Сарыг-оолдуң ынакшыл болгаш философтуг шүлүктериниң онзагайлары болгаш тускай аянныы.

С.А.Сарыг-оол – «Ак-көк хемнерниң кижилери» деп баштайгы тыва уран-чечен фильмниң киносценарийин бижээн авторларның бирээзи.

С.А.Сарыг-оолдуң чогаадыкчы ажыл-ижиниң дугайында литература-критиктиг статьялар.

Тоожу «Ангыр-оолдун тоожузу». Тоожунун автобиографтыг ужур-утказы. Тываның ниитилел-политиктиг байдалын чырытканы. Литературлуг критикада романдилогия дугайында үнелелдер.

Бирги номдан эгелер: «Кижичугаалажып таныжар», «Чугааның эгези», «Эргин кырында», «Ием төрели оюнзак улус».

Ийиги номдан эгелер: «Чиктиг, солун чугаалар», «Кожа-суурлар өрттенген», «Кижилер өскерилген», «Аревэге кирип алдым», «Кызыл хоорай».

Шүлүглел «Алдын-кыс». Тыва чоннун амыдыралын шынныг көргүскени. Шүлүглелдин тема, идея, композициязы болгаш адының ужур-утказы. Найырал болгаш ынакшыл темазын йөрээгени. Кол маадыр Алдын-кыстың омур-хевирин. Литературлуг критикада шүлүглелге үнелелдер.

Сергей Бакысович Пюрбюнүн намдары, чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

С.Б.Пюрбю – шүлүкчү, прозаик, драматург болгаш очулдурукчу. С. Б. Пюрбюнүн чогаадыкчы амыдыралының чөрүлдээли. Делегей поэзиязы болгаш С. Б. Пюрбюнүн очулга ажил-чорудулгазы.

Шүлүктер: «Чаңгыс сөс дээш», «Пушкин шөлүнге».

Ынакшыл лириказы. Шүлүктер: «Ак-көк дээр дег өңнүг», «Күскү сесерликке», «Белек», «Чуртталганың аялгазы». Ынакшыл болгаш философчу лириканың уран онзагайы болгаш авторнун шүлүк жанрын бижииринге бедик мергежилди.

Шүлүглел «Үем болгаш үе-чергем дугайында». Шүлүглелдин бижиттинген төөгүзү болгаш мөзү-шынар болгаш философчу ужур-утказы. Тематиказының, идеязының, композициязының болгаш омур-хевирлер дизииниң бижиттинген онзагайы. Шүлүглелдин кол лириктиг маадыры – сайзырап, хөгжүп турар чаа Тываның амыдыралының херечизи.

Олег Карламович Саган-оолдун намдары, чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

О.К.Саган-оол – прозаик. «Ужуражышкын» деп бирги тыва литературлуг чечен чугааның автору. Барымдаалыг тоожуларның ниити сайгарылгазы: «Баян-Таланың кижизи», «Кижиктиг сылдыс» болгаш очерктер: «Малчын арат Сандый», «Арат чоннун мурнундан». Чогаалдарның төөгүлүг ужур-дузазы, уран-чечени болгаш тыва араттарның омур-хевирин чураанының онзагайы.

О.К.Саган-оол – очулдурукчу. А.С.Пушкинниң, М.Ю. Лермонтовтун, М.Горькийниң, М.А.Шолоховтун чогаалдары тыва дылда.

О.К.Саган-оол – драматург. Шиилери: «Болбайн барган дой», «Чүткүл», «Оттуушкун». «Ак-көк хемнерниң кижилери» болгаш «Тыва үелерниң белдиринде» деп баштайгы тыва уран-чечен фильмниң киносценарийиниң тургузукчуларының бирээзи.

Роман «Дөспестер». Романның тема болгаш идеязы. Мөзү-шынар айтырыы, аныяк кижичеймер-оолдун бедик идеалы, аажы-чаңының хевирлеттинип тургустунуп келгени болгаш омур-хевириниң онзагай чуруттунганы. Хеймер-оол болгаш Боражыктың омур-хевирлери, оларны өске омур-хевирлер-биле чергелешкек чурааны. Мал-маган ажил-амыдыралының дугайында теманы чырытканының онзагайы. Төрээн черинге ынакшылды, чоннун чаңчылчаан ажил-ижин, культуразыңа хүндүткелдиг болурун суртаалдааны.

Иргит Ужинесевич Бадраның чогаадыкчы ажил-чорудулгазы Б.У.Иргит – прозаик, публицист, көскү күрүне ажилдакчызы.

Роман «Арзылаң Күдерек».

«Арзылаң Күдерек» деп романның төөгүлүг болгаш уран-чечен ужур-уткалыы.

Романның бижиттинген төөгүзү болгаш чырык көрүп парлаттынганы. Төрээн чериниң төөгүзүн хөй талалыг чуруп көргүскениниң онзагайы. Романның жанрының болгаш композициязының онзагайы. XX векте Тываның чонунун салым-хуузу. Шын болуушкуннар болгаш кижилер – романның сюжединиң болгаш маадырларының аажычаңының өзээн тургузуп турары. Эпиктиг тоожуушкуннун делгеми.

Романның маадырлары. Ада кижиниң оглу Күдеректи кижизидеринге салдары. Күдеректиң амыр эвес салым-чолу, маадырлыг аажы-чаңын чураан тема. Кол маадырның шын прототиви. Тыва мөгелерниң чүүлдешкек аажы-чаңын илередиринге Күдеректиң омур-хевириниң чугулазы. Салгалдар болгаш төрөл аймактар аразында харылзаалар.

Романның уран-чечен онзагайы, аас чогаал барымдаалы. Тыва литературада романның ужур-утказы. Чаа салгалдың кижилеринге кижизидикчи салдарлы. **Салчак Өдөкеевич Тамбаның чогаадыкчы ажил-чорудулгазы**

С.Ө.Тамба – шүлүкчү, прозаик, журналист. «Доңгада кадык» – тыва литературада классиктиг поэзия, ооң аас чогаалы-биле сырый холбаалы.

Тоожу «Амыргалаар». Идея, тематиказы болгаш уран-чечен онзагайы.

Шүлүктер: «Мээң байым», «Амыдырал хеми», «Сөзүм утпа», «Капитан Гастеллога», «Аалдап четсе».

Ынакшыл, найырал болгаш үе дугайында темалар.

Константин Чанзанович Тоюннун чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

К. Ч. Тоюннун поэзиясында мотивтер, кол темалар болгаш чогаалчының бижиириниң онзагайы. Төрээн черинге ынакшыл илереткен лириказы. «Ыраажы кыс» деп чогаалды ынакшылды алгап йөрээгениниң онзагайы.

Шүлүктер: «Көгерим», «Ыраажы кыс».

Салим Сазыгович Сюрюн-оолдун чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

С. С. Сюрюн-оолдун чогаадыкчы ажил-чорудулгазы. Амгы үениң амыдыралының чидиг айтырыгларын болгаш мөзү-шынар айтырыын чырыткан чогаалдары. С. С. Сюрюн-оолдун чогаалдарында эде тургузуушкун чылдары.

Шүлүк чогаалында С. С. Сюрюн-оолдун хамааты туружу, бойдус лириказы.

Төрээн черин алгаан шүлүктериниң онзагайы: «Көк-көк даглар», «Ак».

Роман «Ногаан ортулук».

Экология болгаш мөзү-шынар темазы. Кижиниң амыдыралының бойдус-биле сырый холбаалыының дугайында чогаалчының үзел-бодалы. Чогаалда чөрүлдээ, бойдус чурумалы, оларны илереткениниң онзагайы. Романның адының символиктиг ужур-утказы.

Роман «Тывалаар кускун».

Романда ниитилел болгаш мөзү-шынар чидиг айтырыглары, проблематика, чогаалдың кижизиг угланышкынны. Кижизиг, мөзү-бүдүш айтырыгларының уткашынарының чидип турары – романның кол чидиг айтыры. Кускуннун омурхевириниң символиктиг ужур-утказы. Чогаалда детальдарның ужур-уткалы: портрет, бойдус чурумалы. Романның адының ужур-утказы. Кол маадыр Салбак-оолдун омурхевир, ооң тыва чоннун чаңчылчаан культуразына хамаарылгазы. Салбак-оолдун амыдырал-чуртталгазын чидиг көргүскени.

Монгуш Борахович Кенин-Лопсанның чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

М.Б.Кенин-Лопсан – шүлүкчү, прозаик, очулдурукчу, этнограф. Нью-Йорктун Эртемнер Академиясында бактаап турар кижигүнү. Хамнаашкын ёзулалының «Дириг эртинеги» деп аттың эдилекчизи. Национал школаның баштайгы доозукчузу.

Баштайгы шүлүктериниң аас чогаалы-биле холбаалы. Чогаалдарының улустун чаңчылдары, төрээн черинге хамаарылга болгаш өгбелерниң бурунгу мерген чагыглары-биле сырый холбаалы.

Шүлүктер. «Сонеттер

Сонеттерде ынакшыл лириказы болгаш лириктиг маадыр. Поэтиктиг дылының онзагайы, чурумалды.

Роман «Чүгүрүк Сарала»

Тыва литератураның төөгүзүндө бирги роман. Чогаалдың төрүттүнгөн төөгүзү. Романның композициязының онзагайы. Тыва XX в. 30-40 чылдарында. Чаа амыдырал дээш демисел.

Бөдүүн тыва арат Саадактың омур-хевири. Тыва кижиниң амыдыралында аът. Чогаалда найырал темазы, тыва чоннуң Кызыл Шеригге дузаламчызы. Чогаал дугайында литературлуг критика.

Роман «Буян-Бадырғы»

Тыва литературада бир дугаар роман-эссе. Романның композициязы. Күрүне ажилдакчызы Буян-Бадырғының омур-хевирин чуруп көргүскени. Тываның политиктиг амыдыралында дүшкүүрлүг байдалдарны чурааны. Роман-эссениң дылының уранчечени, бижиттингениниң онзагайы.

Юрий Шойдакович Кюнзегештин чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

Ю. Ш. Кюнзегештин шүлүк чогаалында үнү. Шүлүкчүнүң тыва Шүлүк чогаалының сайзыраарына Ю. Ш. Кюнзегештин чогаадыкчы ажил-чорудулгазының салдары. Чогаалдарының тематиказының онзагайы. Төрээн чер, ынакшыл болгаш бойдус дугайында тема. Шүлүглелдери болгаш балладалары. Бойдус чурумалдарының маадырларның иштики делегей болгаш сагыш-сеткил байдалдарын тодарадыр арга бооп турары.

Ю. Ш. Кюнзегештин поэзиязы. Шүлүктер: «Саргатчай», «Тожу кижини хоорайда», «Шүлүктерниң дөзези», «Арат оглу ужуп үнген», «Ожук даштары».

Тыва шүлүк тургузуунга кириген чаа үлүг-хуузу, үштээн одуруглар, ожук даштары.

Шүлүк чогаалында уран-чечен детальдарның салдары.

Шүлүктер: «Шүлүкчүнүң орнукшулу ыржым, шириин». Лириктиг сюжеттин онзагайы, ооң төөгүлүг үндезинни. Башкызы С.Б. Пюрбюге мөгейиг. Лириктиг маадырның омур-хевири.

Тыва дылда очулдуртунган орус литература

Тыва литературада А.С.Пушкин. Шүлүктери: «Тураскаал», «Сибирьже», «Хоругдаттырган кижини». Роман «Евгений Онегин» (очул. С.Б.Пюрбю).

Тыва литературада М.Ю.Лермонтов. Шүлүктери: «Салгын хемези», «Төрээн чурт» (очул. С. Сарыг-оол), «Булуттар» («Облака») (очул. М. Кенин-Лопсан).

Тыва литературада Т.Г.Шевченко. Шүлүктери: «Дүш», «Чагыг». Россияның хаан чазаның эрге-чагыргазының ниити характеристиказы. Пейзаж болгаш ниитилел амыдыралының омуру. Лириктиг кирилделер, сөзүглел аразында ужур-утка. «Чагыг» деп чогаалдың композициязы, ужур-утказының идеялиг уг-шии. Монолог. Төрээн черге ынакшыл, ооң салым-хуузу дээш хамааты хүлээлгени миннип турары. Төрээн чон дугайында бодалдар. Чоннуң хосталга дугайында сеткил-көдүрлүүшкүннүг күзели.

Тыва литературада С.П.Щипачев. Шүлүктери: «Улуг-Хем», «Кызыл», «Ынакшылды туюлундан камнап чоргар...».

Тывага орус чогаалчылар С.Щипачевтуң, В.Кожевниковтуң, С.Гудзенконун, А.Прокофьевтин кээп турганы. Найырал темазы, Тыва чурттуң, тыва чоннуң амыдыралында үндезин өскерилге чоруп турар үеде, фронтучу шүлүкчү Степан Щипачевтуң келгени болгаш ажил-чорудулгазының ужур-уткалы.

Россия чоннарының литературазы тыва дылда

Алтай поэзия. Допчулал. Владимир (Аржан) Ойинчинович Адаров. Алтай литератураның хөгжүлдезинге А. О. Адаровтуң киржилгези. Шүлүк «Көшкүн чон». Чогаалдың тематиказы. Көшкүн чоннуң амыдыралының онзагайы.

Шор литература. Допчулал. Николай Егорович Бельчегешев (Койа Бельчек).

XX вектин эгезинде шор литератураның тывылганы. Николай Егорович Бельчегешев (Койа Бельчек) – шүлүкчү, амгы үеде шор литератураның үндезилекчиси.

Ниитилелде шор шимчээшкинниң тургустунарынга, шор литератураның сайзыраарынга чогаалчының киирген үлүү. Бирги чыындызы «Край родной – Горная

Шория». Төрээн черинге ышакшылды илереткениниң онзагайы. Шүлүк «Ырлап тур мен».

Расул Гамзатович Гамзатов. «Төрээн дыл» «Мой Дагестан» деп номдан үзүндү (очул. Л.Х.Ооржак).

«Мээң Дагестаным» деп номда чогаалчының сагыш-сеткил хаара тудуптар дүвүрээзинни, мерген угаадыглы, чогаалчының чүректин ханызындан көрүжү. Төрээн дылынга, төрээн ёзу-чаңчылдарынга, аймак чонунга, бичии, улуг чуртунга ынакшыл болгаш хүндүткел. Р. Гамзатов төрээн дылының дугайында. Р. Гамзатов тыва дылда.

Михаил Николаевич Чебодаев . Шүлүкчү, прозаик, очулдурукчу, ССРЭ-ниң чогаалчылар Эвилелиниң кижигүнү.

Чечен чугаалар чыындызы «Крепин». Аныак кижилер – Крепин болгаш Мартилдин омур-хеирлери. Күштүг, карак кызыл болгаш дадыккан Крепинниң омурхевири.

Чоннун чаңчылдарын чогаалда чуруп көргүскени. **Делегей болгаш даштыкы литература тыва дылда**

Э.Хемингуэй. Тоожу «Ашак биле далай».

Кубин балыкчы Сантьяго ашактын төөгүзү, оон амыдыралында эң улуг олча – марлин бөлүүнге хамааржыр күчүлүг улуг балык-биле демисели. Чогаалдың кижизидилгелиг ужур-утказы.

Литература теориязы

Роман. Тыва литератураның төөгүзүндө роман жанрының тывылганы болгаш хөгжүлдө. Жанрларның хөй уг-шии: философчу, төөгүлүг, фантастиктиг, шүлүктээн роман, ниитилел-психологтуг болгаш о.ө.

Тыва литературлуг критиканың сайзыралының дугайында.

Тыва литературлуг критика. Литературлуг критиканың төрүттүнгениниң төөгүзү. Литературлуг критиканың сайзыралының күштелгени: XX вектин 60 болгаш 70 чылдары. Доктаал «О литературно-художественной критике».

Тыва литератураның бирги шинчилекчилери: Д.С.Куулар, М.А.Хадаханэ, А.К.Калзан болгаш өскелер-даа. Тыва литературлуг критиканың амгы үеде байдалы.

КАЛЕНДАРЬ-ТЕМАТИКТИГ ПЛАННААШКЫН

10 класс

Кезек	Тема	Шак, хуусаа	Өөреникчилерниң ажил-чорудулгазының кол хевирлериниң тайылбыры
Кирилде	Тыва литератураның сайзыралы. Тыва литература XX вектин эгезинде.	1	Литература критиказының төөгүзү-биле таныжылга; тыва литератураның сайзыраарынга оон ролун тодарадыр.

«Кижиги – ниитилел – күрүне»	С.К. Тока «Араттың сөзү» ийиги номдан эгелер: «Он сургуул», «Улуг Ужар». Үшкү номдан эгелер: «Улуг Москва, амыр-ла», «Улуг өөредилге эгелээн»	1	Трилогияның тематикасы. Чогаалдың иштики темаларын тодарадыры: өг- бүлө темасы, романда омур-хевирлер системазы. Өөренип турар чогаалының проблемазын, төөгүлүг үе, чечен девискээрин бот-тускайлаң билип турары. Тываның төөгүзүңгө хамаарышкан медээлер-биле холбап, чогаалдың сайгарылгазын кылыры. Литература теориязы-биле ажыл: тематика, проблематика, мөзүбүдүш пафозу, омур-хевирлер системазы, композицияның онзагайы, чогаалдың уран-чечен дылы, детальдар. Критиктиг, мемуарларлыг, тайылбырлыг ажылдардан алдынган медээлерни шын ажыглаары. Бодунуң бодалын план ёзугаар тургузуп билири; чидиг айтырыг көдүргөн угаап-боданышкынның чогаадыгны бижиб билири. Бердинген темалыг чогаадыгга херек медээни тып билири.
«Кижиги – ниитилел – күрүне»	С.А. Сарыг-оол. Намдары, чогаадыкчы ажылчорудулгазы. Шүлүк «Өскүстүң чалбары»	1	Тыва литератураның үндезилекчилеринин бирээзи, Тываның улустуң чогаалчызы, прозачы, драматург, очулдурукчунуң чогаадыкчы намын өөренири. «Ак-көк хемниң кижилери» деп кинонун сценарийинин авторларының бирээзи. Чогаадыкчы ажылының тыва чоннун культуразы, хөй-ниитинин амыдыралыбиле сырый холбаалы. С.А. Сарыг-оолдун чогаадыкчы ажылчорудулгазының дугайында литература-критиктиг ажылдар-биле таныжылга.
«Кижиги – өгбүлө»	Философчу болгаш ынакшыл лирикасы. «Ынакшыл», «Чараш карак», «Үрезинчигеш»	1	Чогаалчының философчу болгаш ынакшыл лирикасының онзагайларын тодарадыры. Шээжи-биле өөрөнгөн шүлүктөрүнүн аянныг номчулгазы. Лириктиг шүлүктөрүнүн сайгарылгазы.
«Кижиги – ниитилел – күрүне»	«Аңгы-оолдун тоожузу»	1+1ч/с	Бот-намырлыг чогаалдың ТАР болгаш Тыва АССР үезинде ниитилел- политиктиг байдалдар-биле деңнелгези. Тоожуп турарының онзагайы: маадырның мурнундан тоожууру, чогаалдың шын төөгүлүг үе болгаш бүгү кижи төрөлгөтөнгө хамаарышкан утказын ажыдары. Чогаалда көдүртүнгөн чугула айтырыгга, болуушкуннарга, маадырларның кылып турар ажылхеректеринге хамаарыштыр бодунуң бодалдарын илередип билири. Чогаалдың национал бот-онзагайын, дылының улусчузун тодарадып билири. Чугааның монолог, диалог хевирлеринге чугула темага, чидиг айтырыгларга хамаарыштыр угаап боданыглыг сайгарылгалыг чугааны кылып билири.

«Кижі – төөгү – амгы үе»	«Алдын-кыс» Литература теориясы: Чечен чогаалдың кол-кол методтары.	1	Өөрөнгөн чогаалының төөгүлүг үе-биле харылзаалыын ажыдары. Шүлүглелдин тема болгаш идеяын, композициясының онзагайын тодарадыры. Чогаалдың адының символдуг утказын, кол маадырларның овор-хевирлерин тодаргайлаары. Чогаалдың композициясының элементилери: пейзаж, портрет, интерьерниң салдарлын илередип сайгарары. Тыва литератураның хөгжүлдизинге литературлуг агымнарның салдары. Шүлүглелден үзүндүнү шээжи-биле аянның номчууру.
	С.Б. Пюрбю. Намдары, чогаадыкчы ажылчорудулгазы. «Чаңгыс сөс дээш»	1	Тыва литератураның үндезилекчилериниң бирээзи С.Б. Пюрбюнүн намдарын болгаш чогаадыкчы делегейиниң арыннарын өөренири. Чидиг айтырыглар көдүргөн шүлүктериниң утказының делгем хемчээлдии. Очулга ажылы. Төөгү болгаш литература теориясын холбаштырып шүлүктү сайгарары болгаш утказын тайылбырлаары (темазы, көдүргөн айтырыы, мөзү-бүдүштүн көдүрлүүшкүнү (пафос), овор-хевирлер аайлашкаа, композицияның онзагайы, чогаалдың чурумалдыг аргалары, детальдар). Чугааның монолог, диалог хевирлеринге чугула темага, чидиг айтырыгларга хамаарыштыр сайгарылганы чорудуп билири.
«Кижі болгаш өг-бүлө»	Ынакшыл болгаш философчу лирика. «Күскү ссесерликке», «Белек» «Чуртталганың аялгазы».	1	Шүлүктөрниң философчу ужур-утказын, ынакшыл лириказын бижээниниң бот-тускайлаңын илередири. Шүлүктөрниң сайгарылгазы, аянның номчулгазы.
«Кижі – ниитилел – күрүне»	«Үем болгаш үчергем дугайында»	1	Шүлүглелдин утказының төөгү болгаш бүгү кижі төрөлгетенниң амыдыралы-биле харылзаалыын ажыдары. Тема болгаш идеяны, композициясының онзагайын тодарадыры. Шүлүглелдин адының символдуг утказы-биле ажылдааары, кол маадырның овор-хевири болгаш ийиги чергениң маадырларының аттарының онзагайыбиле ажыл. Композицияның кезектериниң онзагайын тодарадыры, шүлүглелдин ниити сайгарылгазы. Биче төрөөн чер-чуртта база Россияда төөгүлүг болуушкуннарга даянып, теманы ажытканы. Төөгүнүн дириг херечизи – Тыва чуртунда хөгжүлдениң оруунун херечизи тоожукчу маадырның овор-хевири.
«Кижі» Орус литература тыва дылда	А.С. Пушкинниң чогаалдары тыва дылда. «Тураскаал», «Сибирьже»,	1	Шүлүктөрниң философчу болгаш мөзү-бүдүш талазы-биле ханы уткалыын илередири. XIX вектин бирги чартыында Россияның ниитилел-политиктиг амыдыралының онзагайларын тодарадыры.

	«Хоругдаттырган кижиги».		
	М.Ю. Лермонтовтуң чогаалдары – тыва дылда. «Салгын хемези», «Булуттар», «Төрээн чурт».	1	Авторнуң чогаалдарына даянып, Россияның ниитилелполитиктиг амыдыралының онзагайын тодарадыры. Шүлүктөргө аянныг номчулгасы. Хостуг-шөлөөн чорук, демисел темаларының илерээшкени. Россия чоннарының чогаалдары болгаш М.Ю. Лермонтовтуң чогаал бижиир уран-чечен поэтиктиг методунуң онзагайын деңнээри. Библиотекалар каталогтары, библиографтыг айтыкчылар, Интернет четкилери-биле ажыл. Чугааның монолог, диалог хевирлеринге темага, чидиг айтырыгларга хамаарыштыр. сайгарылганы чорудары.
«Кижиги – бойдус – бедик сайзырал»	О.К. Саган-оол. Роман «Дөспөстөр». Боражык биле Хеймер-оолдуң омур-хевирин, оларның өскө маадырлар-биле харылзаазы.	1+1ч/с	Романның тема, идеясын тодарадыры. Тываның ниитилелкультуру амыдыралы-биле уран-чечен литератураның харылзаалыгын тодарадыры. Хеймер-оолдуң мөзү-бүдүжүндө алыс күзели болгаш аажы-чаңының оон кижиги бооп хевирлеттинеринге салдарын көргүзери. Номчаан чогаалында көдүрттүнген чугула айтырыгларын сайгарып, бодунуң бодалын бадыткалдыг илередири, маадырларның ажыл-херээнге, чогаалда болуушкуннарга үнелел бээри. Чугула тема, айтырыгларга хамаарыштыр монолог, диалог хевиринге сайгарылганы чорудары. Критиктиг, мемуарлыг литературалар-биле ажыл. Чогаалга хамаарыштыр бодалын илередирде, план тургузуп ажылдаары; чидиг айтырыг көдүргөн чогаадыг угап-боданышкын бижири. Темага дүүштүр херек медээни тып билири. Бердинген темалыг чогаадыгга херек медээни тып билири.
«Кижиги – ниитилел – күрүне»	И.У. Бадра. Намдары, салым-чолу, чогаадыкчы ажыл- чорудулгазының оруу. «Арзылаң Күдөрек» - төөгүлүг роман	1+1ч/с	И.У. Бадраның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының аныяк Тыва республиканың тургустунарына болгаш хөгжүүрүнге, тыва литератураның сайзыраарына салдары. Романның бижиттинген төөгүлүг үндөзүннери-биле таныжылга. Тывага болуп турган хөй талалыг төөгүлүг болуушкуннарның база политиктиг амыдыралды көргүскени. Романның жанрының, композициясының бот-тускайлаңын тодарадыры. Чугула тема, айтырыгларга хамаарыштыр монолог, диалог хевиринге сайгарылганы чорудары. Романның сюжети, маадырларның аажы-чаңын, эпиктиг тоожуушкунунуң делгемин тодарадыры. Маадырларның омурхевиринге, чогаалда дылдың уран-чечен аргаларның ужуздузанын тодарадыры. Сөзүглелдин аянныг номчулгасы. Чогаалга хамаарыштыр бодунуң бодалын илередирде, бодунга план тургузуп билири, херек медээни тып, бижимел ажылды кылып билири.

«Кижиге – байдус – бедик сайзырал». Россия чоннарының литературазы тыва дылда	Н.Е. Бельчегешев (Койа Бельчек). «Ырлап тур мен» - төрөөн черинге ынакшылының бир тускай көстүүшкүнү	1	Чогаалдың темазы, идеясы. Чогаалдың тыва литературада чогаалдар-биле деннелгелиг сайгарылгазы, авторнуң туружу. Номчаан чогаалынга хамаарыштыр бодунуң бодалын шын тургузуп билири. XX вектин эгезинде тывылган шор литература болгаш Н.Е. Бельчегешевтин чогаадыкчы намдары-биле таныжылга.
«Кижиге – ниитилел – күрүне».	С.Ө. Тамба. Чогаадыкчы ажил- чорудулгазы. «Мээң байым», «Амыдырал хеми», «Сөзүм утпа», «Капитан Гастеллога», «Аалдап четсе».	1	С.Ө. Тамбаның чогаадыкчы намыдары-биле таныжылга: журналист, чогаалчы, прозачы. «Донгада кадык» деп чогаалдың фольклорлуг үндезиннери, амгы тыва литературада оон туружу. Чугула темалар, айтырыгларны чугааның монолог, диалог хевиринге сайгарары. Лириктиг чогаалдарның аянның номчулгазы. Номчаан чогаалының кол бодалынга хамаарыштыр бодунуң бодалын шын тургузуп билири. Шүлүктөрнүң сайгарылгазынга киржири.
«Кижиге – байдус – бедик сайзырал».	«Амыргалаар» - тоожу.	1+1ч/с	«Амыргалаар» деп тоожунуң идея, тематиктиг онзагайларын тодарадыры. Номчаан чогаалынга хамаарыштыр бодунуң бодалын шын тургузары, маадырларның кылдыныгларынга болгаш болуушкуннарга хамаарыштыр үнелел бээри, тоожунуң чидиг айтырыгларын сайгарары.
«Кижиге – байдус – бедик сайзырал».	К.Ч. Тоюн. Чогаалчы дугайында сөс. «Көгерим», «Ыраажы кыс».	1	Тыва литератураның үндезилекчилеринин бирээзи К.Ч. Тоюнун чогаадыкчы ажил-чорудулгазы-биле таныжылга. Чогаалчының лириктиг шүлүктөрнүн уран-чечен, тускайлаң онзагайы-биле таныжылга. Сөзүглелдернин хөй талалыг сайгарылгазы (чогаалдың утказын билип аары - хүлээп аары – сайгарылгазы – номчаан чүүлүн үнелээри). Авторнуң туружун тодарадыры. Төрөөн черинге ынакшылды, дылынга хүндүткелди, хамааты туруштуг сеткилди оттуруп кижизидери.
«Кижиге – байдус – бедик сайзырал».	С.С. Сюрюн-оол. «Көк-көк даглар», «Ак»	1	С.С. Сюрюн-оолдун чогаадыкчы намыдары-биле таныжылга. Шүлүктөрнүн сайгарылгазы, кол бодалдарны ажитканы. Өөренип турар чогаалдарында кижинин үнелээр чүүлдеринге хамаарыштыр бодунуң бодалдарын илередип билири. Төрөөн чер-чуртка тураскааткан база хамааты туруш, байдус темазынга бижиттинген шүлүктөрнүн поэтиктиг онзагайларын тодарадып билири.

«Кижиге – ниитилел – күрүне».	«Тывалаар кукун»	1+1ч/с	Романда ниитилел болгаш мөзү-шынар айтырыгларын көдүргени, хамааты турушту илереткен угланышыны. Романда мөзүшынар хевирлээр кол демдектерни илередири. Номчаан чогаалында чидиг айтырыгларны бот-тускайлаң илередип шыдаары, чогаал маадырларының аажы-чаңыга, кылдыныгларыга база чогаалда болуушкуннарга үнелел бээри. Кукуннун омур-хевиринде символ утка, романның адының уткасы. Чогаалдың дылының уран-чечени, авторнун бижиир аяны. Критиктиг, мемуарлыг болгаш тайылбырлыг литературалар-биле ажил. Чогаал сайгарылгазынга хамаарыштыр бодунга план тургузуп билири; чидиг айтырыг көдүрген чогаадыг угаапбоданышыкын бижири. Чогаадыгның темазынга херек медээни тып билири.
«Кижиге – ниитилел – күрүне». Россия чоннарының литературазы тыва дылда.	Р.Г. Гамзатов «Төрөөн дыл»	1	Дагестан чогаалчының ажил-чорудулгазы-биле таныжылга. Хамааты болгаш патриотчу чорук темаларын ажитканының онзагайы. Шүлүктүн аянныг номчулгазы.
«Кижиге»	М.Б. Кенин- Лопсан. Намдары, чогаадыкчы ажылчорудулгазы. Чоннун ёзучаңчылдары-биле харылзаазы. «Сонеттер»	1	М.Б. Кенин-Лопсанның чогаадыкчы болгаш эртем уг-шиглиг ажил-чорудулгазы-биле таныжылга. Баштайгы шүлүктеринин улустун аас чогаалы-биле холбаалы. Интернет курлавыры, библиографтыг айтыкчылар, библиотекалар каталогтары-биле ажил.
«Кижиге – ниитилел – күрүне».	«Чүгүрүк Сарала». Романның бижиттинген төөгүзү. Тыва эртен чүс чылдың 30-40 чылдарында. Чогаал теориязы: роман дугайында билег.	1+1ч/с	Романның композициязының онзагайын тодарадыр, чогаалдың сайгарылгазын чорудары. Кол маадыр Саадактын омур-хевирибиле ажил. Тыва кижинин амыдыралында болгаш сагышсеткилинде аъттын салдарын илередири. Чоннар аразында найыралды чурааны. Тыва литератураның төөгүзүнде роман жанрының тывылганы болгаш сайзырап эгелээни-биле таныжылга. Тыва литературада бижиттинген романнар. Роман жанрының хевирлери: ниитилел-психологтук, философчу, төөгүлүг, фантастиктиг, шүлүктөөн роман дээш оон-даа өске.

«Кижиги – ниитилел – күрүне».	«Буян-Бадыргы». Төөгүлүг көскү күрүне баштыңы. Буян-Бадыргының омур-хевирини.	1	Тыва чоннун ниитилел-политиктиг амыдыралы-биле уран-чечен литератураның аразында харылзааларын тывары. Номчаан чогаалында чидиг айтырыгларны тып үндүрүп, оларга хамаарыштыр бодунун бодалын илередип, маадырларның омурхевиринге, кылдыныгларынга база чогаалда болуушкуннарга үнелел бээри. Кол маадырның иштиги делегейиниң нарын байдалы. Өөренип турар чогаалдарда үнелиг чүүлдерге бодунун хамаарылгазын тодаргайлап илередири. Критиктиг, мемуарлыг, тайылбырлыг литературалар-биле ажыл. Төлевилел тургузары, бодунун бодалын, туружун илередиригге таарыштыр план тургузуп алыры. Темазы тодаргай төлевил-биле ажылдаарынга херек медээни тывары.
«Кижиги – бойдус – бедик сайзырал».	Ю.Ш. Кюнзегеш. Намдары, чогаадыкчы ажылчорудулгазы. Ю.Ш. Кюнзегештин шүлүк чогаалы. «Саргатчай», «Тожу кижиги хоорайда».	1	Ю.Ш. Кюнзегештин тыва шүлүк чогаалының сайзыралынга киирген үлүг-хуузу. Шүлүктерниң тематиказының онзагайы. Чогаалчының иштиги делегейин ооң чогаалдарынга даянып тодарадыры. Шүлүктерниң сайгарылгазы, тема, идея, уран-чечен аргаларны тодарадыры.
«Кижиги – ниитилел – күрүне». Орус литература тыва дылда	Т.Г. Шевченко. «Дүш», «Чагыг».	1	Чогаалчының намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. «Дүш» деп шүлүкте удурланышкак деңнелгениң дузазын тодарадыры. Шүлүктерде чажыт утка киргенин илередири. Шүлүктерниң композициязын, идеялиг утказын ажыдары.
«Кижиги»	Ю.Ш. Кюнзегеш. «Шүлүкчүнүн орнукшулу ыржым, шириин». Чогаал теориязы: тыва литература критиказының дугайында.	1	Шүлүктүн сюжединиң онзагайын тодарадыры. Лириктиг шүлүктерниң аянның номчулгазы. Башкызынга мөгейиг мотивиниң үндезиннерин тодарадыры. Уран-чечен аргаларны илередири, шүлүктүн сайгарылгазын чорудары.
«Кижиги – бойдус – бедик сайзырал». Орус литература – тыва дылда	С.П. Щипачев. «Улуг-Хем», «Кызыл», «Ынакшылды туюлундан камнап чоргар...»	1	Чогаалдарда чечен үе болгаш чечен девискээрниң тайылбыры. Чогаалдарда найырал темазын ажытканының онзагайы: фронтовик-чогаалчы С.Щипачев болгаш Тыва 1943 чылда. Шүлүктерниң аянның номчулгазы.
Ниитизи-биле:		34 ш.	